

ГЕНАДЗЬ ЦЫХУН

Інстытут мовы і літаратуры Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі

Беларуска-літоўскія калькі

Праблема калькавання ў вывучэнні ўзаемных адносін беларускай і літоўскай моў, нягледзячы на наяўнасць асобных прац, прысвечаных гэтай тэматыцы [Трубачев 1977, 3–12; Grinavėckienė 1983, 182–204; Grinavėckienė, Mackevič 1990, 165–173; Судник 1995, 249–257 і інш.; агляд праблематыкі і некаторых вынікаў гл.: Аникин 2005, 30–34], застаецца мала даследаванай. Аднак ёсць сведчанні ў карысць таго, што менавіта калькі з’яўляюцца найбольш паказальнымі пры высвятленні характару спецыфічных адносінаў паміж дзвюма мовамі ў параўнанні з звычайнымі запазычаннямі. Нездарма так часта цытуецца рознымі даследчыкамі выказванне М. Фасмера ў яго “Пасляслоўі аўтара” да класічнага *Этымалагічнага слоўніка рускай мовы*: “Если бы мне пришлось начать работу снова, я уделил бы больше внимания калькам и семасиологической стороне” [Фасмер 1964, 14]. І прычыны шкадавання зразумелыя, бо выяўленне калек і семантычных зрухаў у развіцці лексікі патрабуе вельмі тонкага аналізу і больш саліднай аргументацыі, чым устанаўленне крыніцы запазычання. Калісьці выдатны харвацкі славіст С. Іўшыч лічыў, што “kad jedan jezik preuzima iz drugoga koju gotovu gječ, nije izvršen toliki utjecaj koliki je izvršen onda kad koji jezik promjeni značenje kojoj svojoj gječi pod utjecajem drugoga jezika <...> U ovom drugom slučaju imamo tzv. intimnu penetraciju” [Putanec 1984–1985, 137]. Якраз пільная ўвага да гэтага, не заўсёды заўважальнага, “інтымнага” боку адносін дзвюх моў дазваляе патлумачыць многае як у іх знешняй гісторыі, так і ў іх структуры і развіцці. В.Чэкман, які пасля некалькіх гадоў працы ў літоўскай глыбінцы, дзе ён сутыкнуўся з жывой стыхіяй народнага маўлення, вельмі добра адчуў гэта, паездзіўшы ў экспедыцыі па сёлах Беларусі. У выніку з’явіўся яго артыкул “К проблеме литовско-белорусских лексических связей” [Чекман 1974, 147–156], дзе, можна сказаць, упершыню ў такім маштабе разглядалася праблема беларуска-літоўскіх калек. Крытычна ацаніўшы папярэднія спробы вывучэння гэ-

тага феномена, у першую чаргу ў вядомым артыкуле Э. Блесэ [Blese 1935–1936, 28–29], дзе асноўным аргументам у карысць балтыйскага паходжання беларускіх калек была фіксацыя адпаведнікаў у латышскай мове, у тым ліку для выразаў *казлы драць* (лат. *āžus kaut, dīrāt, plest*, літ. *ožius kauti, rauti, bielyti, nérti*), *кónске шчаўе* (лат. *zirgu skūbenes*), лексем *кываўка* ‘дызентэрыя’ (лат. *asinssērga*), *лясоўка* ‘дзікая яблыня, дзічка’ (лат. *mezābele*), *сам, самá* ‘гаспадар, гаспадыня’ (літ., лат. *pats, pati*), В.Чэкмман паказаў, што гэты, можна сказаць, найбольш значны “знешні” аргумент не з’яўляецца вырашальным у вызначэнні крыніцы калькавання, паколькі большасць гэтых выразаў і лексем маюць адпаведнікі і ў іншых славянскіх мовах, у прыватнасці, параўн. балг. дыял. *дерá козá* (козёл, пръч) і пад. [Банков, Веселинов 1994, 46–55; Eckert 1988, 59–70; Eckert 1998, 44 і інш.]. Яшчэ менш пераканальнымі з’яўляюцца спробы лічыць калькамі *магілкі, мógілкі, мógільнік* ‘могліцы, клады’, што паводле К. Маркунаса і А. Відугірыса [Morkūnas, Vidugiris 1966, 233] узніклі пад уплывам літ. *караї* (мн. л. ад *kāpas* ‘магіла’), або выраз *лён рваць*, што калькуе, на іх думку., літ. *linūs rauti* [Чекман 1974, 147–148]. У рэшце рэшт ён прыходзіць да вельмі важнай высновы: “иноязычное влияние в принципе недоказуемо (даже если оно и имело место), если данная форма или значение известно на широкой территории или это новообразование легко объяснить, исходя из фактов рассматриваемого языка (в данном случае, белорусского)” [тамсама, 148]. У якасці крытэрыяў верагоднасці калькавання прапануюцца наступныя: а) прысутнасць мяркуемага новаўтварэння ў арэале, што прымыкае да іншамоўных гаворак, б) новаўтварэнне з’яўляецца нетыповым для гэтай мовы і роднасных ёй моў і в) мяркуемы адпаведнікі з’яўляюцца ў мове-крыніцы звыклымі і маюць шырокае распаўсюджанне. Паводле В.Чэкммана, улік усіх трох умоў робіць верагоднасць тыпалагічных супадзенняў мінімальнай, аднак нават выкананне гэтых патрабаванняў не дае поўнай гарантыі прызнання разгледжаных формаў і значэнняў вынікам іншамоўнага ўплыву.

Зусім не цяжка заўважыць, што названія крытэрыі могуць пярэчыць адзін аднаму, што праявілася пры разглядзе дыялектных назваў вясёлкі *бóжы пóяс* (~ літ. *dievo juosta*), *харóшы пóяс* (~ літ. *malónės juosta*), якія трактаваліся як беларускія калькі з літоўскай А. Непакупным [Непокупный 1969, 71–76]. Пры гэтым у якасці асноўнага аргумента лічылася суседства браслаўскага арэала беларускага слова з адпаведным арэалам літоўскага і латышскага слоў. Выяўленне іншага (палескага) арэала назвы вясёлкі са значэннем ‘пояс’, які непасрэдна не прымыкае да балтыйскага арэала, паставіла пад сумненне іншамоўны ўплыў. Фіксацыя паўднёvasлавянскіх назваў з лексмай *пойас/ pojās*, а

таксама грэчаскіх і раманскіх назваў з такім значэннем паслужыла падставай для высновы пра незалежнае семантычнае развіццё, выкліканае пазамоўнымі фактарамі — звычайна насіць шматколерныя паясы ў Латвіі, Літве і Балгарыі [Непокупный 1976, 66]. Аднак увядзенне дадатковага (“знешнелінгвістычнага”) крытэрыя не вырашае праблемы, паколькі назва вядома ў такой архаічнай славянскай зоне як Палессе, для якой цяжка дапусціць значны неславянскі ўплыў [Цыхун 1986, 214].

Зрэшты, пэўныя сляды балтыйскага ўплыву заўважныя і на Палессі, аднак перавагу ў гэтым выпадку маюць запазычанні, а не калькі. Тыповы выпадак — *кљу́ня* ‘гумно’ (літ. *klūionas*, лат. *klūōns* ‘тс’), паміж палескім арэалам якога і арэалам усходнебалтыйскіх моў назіраецца “тэрытарыяльны разрыв” [Непокупный 1976, 187]. Часцей за ўсё гэты тэрытарыяльны прагал “запаўняецца” шырока вядомымі славянскімі лексэмамі *гумно*, *ток*, *адрына* [ДАБМ 1963, к. 235; Назарова 1985, 114]. Гэты арэал балтызма *кљу́ня* працягваецца і на ўсход — слова сустракаецца амаль паўсюдна на ўсходзе Бранскай вобласці: “Клуни-то у Курской области названы, а у нас — гумно” [Ботожок 1989, 30]. Іншым спосабам запаўнення падобнага прагалу з’яўляюцца празрыстыя новатворы тыпу астравецкіх *стукáч* ‘дзяцел’ [Сцяшковіч 1983, 463] або *дзя́ннік* ‘загародка, дзе стаіць карова’ [СРЛ 1999, 38], параўн. літ. *diēndaržis* ‘загароджанае месца для хатняй жывёлы’, што паводле Я. Атрэмбскага ад *dienà* ‘дзень’ і *daržas* ‘агарод’ [Otrębski 1965, 18]. Нешта падобнае мела месца з лексэмай *лоўж* (літ. *laužas* ‘куча галля’), што вядома ў Беларускай Палессі, аднак адсутнічае на паўночным захадзе Беларусі, дзе звычайна на яе месцы выступае *лом* [Непокупный 1976, 187]. Апошнія можа разглядацца як своеасаблівы субстытут (калька) балтызма *лоўж*. Што стаіць за гэтай, на першы погляд, парадаксальнай сітуацыяй? З падобнай сітуацыяй мы сутыкнуліся пры разглядзе арэальнага размеркавання формаў *лы́жка/ло́жка* ‘прылада для яды’ і *баця́н/бўсе́л* ‘птушка Сікопія L.’, калі паланізм *лы́жка* і форма, адпаведная польск. *boscian*, адсутнічаюць у зоне непасрэдных беларуска-польскіх тэрытарыяльных кантактаў і з’яўляюцца толькі на значнай адлегласці ад яе. Мы патлумачылі гэта тым, што жыхары гэтай зоны, якія ў той ці іншай ступені знаёмыя з польскай мовай або з’яўляюцца носьбітамі дзвюхмоўя, трактуюць гэтыя словы як уласцівыя іншай (“чужой”) сістэме [Літвіноўская, Цыхун 1995, 135]. За межамі гэтай зоны такога адчування няма і абедзве формы могуць разглядацца як абсалютныя сінонімы, выбар аднаго з іх дыктуецца пазамоўнымі фактарамі і можа быць зроблены ў карысць запазычання. Нешта падобнае назіраецца і ў галіне фанетыкі: “Формы балтызма з *er* сустракаюцца практычна выключна на северо-западнее линии р. Нарев–Слоним–Березино–Витебск, где они сосуществуют с *ir*—

варыантамі; на юго-востоке от этой линии отмечены балтизмы с *ir* (в литовск. литер. яз. ему соответствует *ir*)” [Вячорка 1983, 9]. Тут гутарка ідзе пра варыянтнасць форм *свіран/сверан, свер/свір* і пад. Магчыма, што на паўночным захадзе Беларусі, дзе ўзаемадзеянне дзвюх моўных сістэм было актуальным, проціпастаўленне варыянтаў адлюстроўвала пэўныя жывыя правілы міжмоўнай фанетычнай субстытуцыі. Такім чынам, з’яўленне новатвораў, беларуска-літоўскіх калек адбывалася ў пэўны перыяд на тых тэрыторыях, дзе быў магчымы жывы моўны кантакт паміж носбітамі дзвюх сістэм. Там, дзе пераважалі запазычанні, меў месца міжмоўны тэрытарыяльны кантакт суседніх рознамоўных гаворак. На падставе суцэльных арэалаў запазычанняў тыпу *клуня* могуць быць акрэслены для кожнага перыяду паўднёвыя, усходнія і, магчыма, паўночныя межы тэрытарыяльных балта-славянскіх кантактаў. На гэтых межах магчымы кантамінацыі тыпу палескага тапоніма *Відзібор* (параўн. літ. *vidūgiris* ‘сярэдзіна леса’), якія можна разглядаць як паўкалькі. Цікавы выпадак запазычання, хутчэй за ўсё праз літоўскае *vindūoti* ‘круціць, вярцець, уздымаць’, адзначаны на Тураўшчыне: *віндоваць* ‘круціць, круціцца’: *віндуюць по полю віхры*, з канкрэтызацыяй ‘бегаць, насіцца кругом’, ‘дурэць, буяніць’ *вінды отпраўляць* ‘тс’ [ТС 1982, 126]. Шырокае ўжыванне ў народнай мове, асабліва ў песнях, адпаведных літоўскіх слоў, магчыма ставіць пад сумненне іх вывадзенне з ням. *Winde, winden*, параўн.:

Einu keliu šakeliu,
 Radau vinda vindowojantį,
 Ant to vindo gegutę kukuojančią
 (Іду сцежкай-дарожкай,
 Гляджу, вінда віндуе,
 На той віндзе зязюля кукуе)
 (пераклад С. Шупы, гл.: [Грэймас 2003, 166]).

Наогул, прымяненне кваліфікацыі “калька” да ўсіх магчымых праяваў узаемадзеяння даволі ўмоўнае. Гэта добра разумеў В.Чэман. Вылучыўшы семантычныя, словаўтваральныя і марфалагічныя новатворы, ён сцвярджаў, што “все рассмотренные нами белорусские слова можно (с некоторыми оговорками) назвать кальками с литовского” [Чэман 1972, 155]. На самай справе, толькі з пэўнай нацяжкай можна гаварыць пра калькаванне словаўтваральнай структуры літ. *visintelis* (< *visas* ‘увесь’) у вядомых на Гродзеншчыне, Міншчыне і ўсходняй Беларасточчыне экспрэсіўных формах *усенькі, усечечкі, usienko* і пад. Пры гэтым застаецца не да канца высветленым пытанне аб крыніцы калькавання. Магчыма, маецца на ўвазе сумесная арэальная інавацыя, якая

ўзнікла на моўным паграніччы і распаўсюдзілася на абедзьве моўныя тэрыторыі, што дае падставы разглядаць падобныя з’явы як беларуска-літоўскія новатворы. У адрозненне ад запазычанняў уплыў адной мовы на другую можа мець характар міжмоўнай атракцыі, калі фармальнае падабенства слоў прыводзіць да семантычных зрухаў у адным з іх. Так, семантыку дзеясловаў *перакінуцца*, *скінуцца*, *укінуцца* ‘ператварыцца, перавярнуцца ў кагосьці’: *укінуўса ў собаку*, *стаў брэхачь* [ТС 1987, 189], якія традыцыйна выводзяць з *кінуць*, *кідаць*, прапануецца патлумачыць уплывам фармальна блізкага літ. *kisti* (*kiŋta*, *kito*) ‘мяняцца, змяняцца’ [Санько 1996, 91]. Як і ў іншых падобных выпадках доказам служыць фармальная і семантычная блізкасць, аднак не бярэцца пад увагу “тэхналогія” ператварэння: згодна з народнымі ўяўленнямі, ператварыцца ў ваўка (ваўкалака) вядзьмар можа, перакуліўшыся (“перакінуўшыся”) праз калоду, у якую ўторкнуты нож. Магчыма, тут мае месца другасная народная “семантызацыя” тэхналогіі пераўтварэння на базе дзеяслова *перакінуцца* ‘перакуліцца’, аднак цяжка вызначыць, што тут першаснае — акцыяналізацыя ці вербалізацыя. У некаторых выпадках пры дастаткова цесным узаемадзеянні беларускай і літоўскай моў, якое на пэўным этапе развіцця можна успрымаць як моўны саюз [Цыхун 1985, 237–238], могуць узнікаць інавацыі, несумненна стымуляваныя іншай мовай, аднак устанавіць слова-стымул не ўдаецца, параўн. *дóляцца* ‘змагацца, бароцца’: *dol’ aũs’ a*, *al’ e paval’ iũ m’ az’ v’ az’ a*, *abdol’ au* [Судник 1975, 198] на фоне народных *адолець*, *падолець* і пад. (магчыма, адлюстроўвае структурныя адносіны літ. *iveikti* ‘перамагчы, пераадолець’ — *veikti* ‘дзеінічаць, мець сілу’). Спецыфічныя “словаўтваральныя” калькі адзначаны ў гаворках паўночнага захаду Беларусі, напрыклад, *замёрці* ‘памерці’, дзе мяркуецца ўплыў літоўскіх дзеясловаў з прэфіксам *иž-*, які надае ім значэнне закончанасці дзеяння [Хромчанка 2004, 42].

Пры ўкладанні *Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы* праблема беларуска-літоўскіх калек да гэтага часу застаецца цяжка вырашальнай. Ніжэй прапануецца некалькі магчымых рашэнняў для канкрэтных беларускіх слоў з улікам беларуска-літоўскага моўнага ўзаемадзеяння.

Агульным здабыткам беларускай і літоўскай народнай культуры, які мае свой пачатак, відаць, яшчэ ў старажытнасці, з’яўляецца звычай дзяліцца з суседзямі свежанінай, садавіной, свежым мёдам і пад. Тут, побач з выразнымі запазычаннямі тыпу *скварсты*, *скірстунь* ‘частаванне з нагоды заколвання кабана’ (з літ. *skerstivės* ‘тс’ [ЭСБМ 2008, 130]), ужываюцца не зусім ясныя па паходжанні тэрміны тыпу *пагалоўшчына*, якое звязваюць з *галавá* [ЭСБМ 1993, 95]. На фоне іншага падобнага тэрміна *адбóбіны* ‘рытуал, гасціна, звязаная з свежанінай’ [СРЛ

1999, 9], для якога прапанавана сувязь з *доўбня* ‘дубіна, тоўсты кій з патаўшчэннем на канцы; прылада, якой калісьці забівалі свіней’ [Цыхун 2007, 403], больш пераканальным здаецца выяўдзенне тэрміна *пагалоўчына* з літ. *pagalys* ‘дубіна, доўбня’ з пазнейшым збліжэннем з *галава* (літ. *galvą* ‘галава; жыццё’).

ЛІТАРАТУРА

- Blese E., 1935–1936: Alcuni rapporti fra il bianco russo e le lingue baltiche, *Studi Baltici*, 5. Roma, 1–29.
- Eckert R., 1988: Zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen: Phrazelogismen mit den Komponenten **dbрати & koza* bzw. *kozyль*, in *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, N 4. Wrocław etc., 4. 59–70.
- Eckert R., 1998: Partiiell uhrslawisch-baltische Entsprechungen und ihre Interpretation, in Rusek J., Boryś W. (red.), *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. Warszawa, 44.
- Grinaveckienė E., 1983: Lietuviškos kilmės leksika Lietuvos paribio baltarusių šnektose, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 22. Vilnius, 182–204.
- Grinaveckienė E., Mackevič J., 1990: Lietuviškos kilmės leksiniai vertiniai baltarusių paribio šnektose, *Baltistica*, 26(2). Vilnius, 165–173.
- Morkūnas K., Vidugiris A., 1966: Reikšmingas baltarusių kalbininkų leidinys, in *Lietuvių kalbos leksikos raida*. Vilnius, 229–234. (Lietuvių kalbotyros klausimai, 8).
- Putanec V., 1984–1985: Stjepan Ivšić (1884–1962) kao etimolog, *Rasprave Zavoda za jezik*, 10–11. Zagreb, 133–139.
- Otrębski J., 1965: *Gramatyka języka litewskiego, 2. Nauka o budowie wyrazów*. Warszawa.
- Аникин А.Е., 2005: *Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке*. Новосибирск.
- Банков Д., Веселинов Д., 1994: Етимологията на сленга като семантична проблематика, *Съпоставително езикознание*, 1. София, 46–55.
- Ботожок А., 1989: Балтизмы в брянских говорах, in Kondratiuk M. (red.), *Baltosłowiańskie związki językowe*. Wrocław etc., 27–39.
- Вячорка В.Р., 1983: Некоторые ареальные особенности фонетического оформления белорусских балтизмов, in *Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане: Тезисы докладов второй балто-славянской конференции*. Москва, 8–10.
- Грэймас А.Ю., 2003: *Пра багоў і людзей. У пошуках этнічнай памяці*. Мінск.
- ДАБМ 1963 = *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. Мінск.
- Літвіноўская А., Цыхун Г., 1995: Паланізмы ў лексічнай норме беларускай літаратурнай мовы, in Nosowicz J.F. (red.), *Białostocki Przegląd Kresowy, 3. Kontakty językowe pogranicza kultur narodowych*. Białystok, 133–141.
- Назарова Т.В., 1985: *Лінгвістычны атлас ніжняй Прип’яті*. Кіў.
- Непокупный А.П., 1969: “Пояс” — одно из названий радуги в атласах балтийских и славянских языков, *Baltistica*, 5. Vilnius, 71–76.

- Непокупный А.П., 1976: *Балто-северославянские языковые связи*. Киев.
- Санько С., 1996: Этымалагічныя зацемкі. 1–18, *Крыўя*, 1. Мінск, 79–95.
- СРЛ 1999 = *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзенічыны*. Гродна.
- Судник Т.М. 1975: *Диалекты литовско-славянского пограничья*. Москва.
- Судник Т.М., 1995: Об одной литовско-белорусской семантической параллели (*oras* : *надвор'е* 'пространство', 'погода'), in *Dialectologia Slavica: Исследования по славянской диалектологии*, 4. Москва, 249–257.
- Сцяшкoviч Т.Ф., 1983: *Слоўнік Гродзенскай вобласці*. Мінск.
- Трубачев О.Н., 1977: Славянские и балтийские этимологии, in *Этимология 1975*. Москва, 3–12.
- ТС 198, 1987 = *Тураўскі слоўнік*, 2, 5. Мінск.
- Фасмер М., 1964: *Этимологический словарь русского языка*, 1. Москва.
- Хромчанка А.Р., 2004: *Паўночна-мастоўскія гаворкі: арэальная, генетычная і тыпалагічная характарыстыка*. Мінск.
- Цыхун Г.А., 1985: О балтийско-славянском языковом союзе, in *Tarptautinė baltistų konferencija. Pranešimų tezės*. Vilnius, 237–238.
- Цыхун Г.А., 1986: К реконструкции праславянской метафоры, in *Этимология 1984*. Москва, 211–216.
- Цыхун Г., 2007: Некалькі заўваг пра Астравеччыну і астравецкія словы, in Запрудскі С., Фядута А., Шыбека З. (рэд.), *Беларусь у прасторы і часе. Зборнік да 75-годдзя Адама Мальдзіса*. Мінск, 400–404.
- Чекман В.Н., 1972: К проблеме литовско-белорусских лексических связей, *Baltistica*, 8 (2). Vilnius, 147–156.
- ЭСБМ 1993, 2008: *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 8, 12. Мінск.
- E-mail: henadz.cychun@gmail.com Красавік 2009 г.

HENADŹ TSYKHUN

Belarusian-Lithuanian Calques

The article discusses the identification criteria of the Belarusian-Lithuanian calques and the problem of the geographical distribution of the Baltic lexical borrowings and calques within the Belarusian linguistic territory.